

Екатерина Тодорова*

СПОМЕНАВАНИЯ ЗА БОЛЕСТТА *НЕЖИТ* В ДИЕТОЛОГИЧНИ СЪЧИНЕНИЯ ОТ ЮЖНОСЛАВЯНСКАТА СРЕДНОВЕКОВНА КНИЖНИНА

Ekaterina Todorova

MENTIONS OF THE DISEASE *NEZHIT* IN DIETARY TEXTS OF SOUTH SLAVIC MEDIEVAL LITERATURE

The purpose of the present study is to trace how the disease *Nezhit* is represented in certain manuscripts, specifically dietary calendars preserved in the National Library of Serbia and the Archives of the Serbian Academy of Sciences and Arts. While the study is not exhaustive, it preliminarily outlines the framework for the depiction of this disease in the dietary calendars. For the first time, this publication highlights specific medical guidelines on how to treat individuals suffering from this condition.

Keywords: *Nezhit; illness; dietary calendar; South-Slavonic medieval literature; Solomon.*

Целта на настоящото изследване е да се проследи как болестта *нежит* е представена в някои ръкописи, съдържащи диетологични календари, които се съхраняват в Националната библиотека на Сърбия и в Архива на Сръбската академия на науките и изкуствата. Изследването не претендира за изчерпателност, като на този етап се очертава рамката на упоменаване на това заболяване в диетологичните календари. В тази публикация за първи път се обръща внимание на даваните конкретни медицински насоки как да се процедира, когато човек страда от това заболяване.

Ключови думи: *нежит; болест; диетологичен календар; южнославянска средновековна литература; Соломон.*

Целта на настоящата публикация е да проследи как болестта *нежит* е представена в ръкописи, съдържащи диетологични съчинения, съхранявани в Народната библиотека на Сърбия и в Архива на Сръбската академия на науките и изкуствата¹. Но преди да пристъпим към основната част на нашето изследване, нека първо да уточним какво представлява самата болест *нежит*. В българския езически фолклор *нежитът* се интерпретира като „болест на венците“ (ЕРБНМ 2021: 66)², а в съответствие с християнските представи за *добро* и *зло* болестта се схваща като тежко заболяване, причинено от зъл дух, което обхваща тялото на човека от стомаха до главата. Както споменава Цв. Чолова, „твърде разпространена сред балканските народи (особено българи и сърби) е била и молитвата против *нежит*. Думата *нежит* може да обозначава демон, който предизвиква гнойни процеси в главата (ухото). Но от съдържанието на молитвите може да се разбере, че в това понятие хората са влагали различен смисъл“ (Чолова 1988: 321). Симптомите на *нежита* може

* **Екатерина Тодорова** – гл. ас. д-р, Институт за литература, Българска академия на науките, todorova.ekaterina@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4468-3344>.

¹ Авторката изказва благодарност за финансовата подкрепа на Българската академия на науките, осигурена по двустранното споразумение за безвъзмезден обмен между БАН и Сръбската академия на науките и изкуствата.

² В народната медицина тази болест се лекува с растението *нежито* (*sedum tectorum sempervivum*), наричано още *тлъстига*, *дебелица*, *тучница*.

да се тълкуват и като обобщено понятие за душевни болести поради описанието на воюващите в главата бесове. *Нежитът* най-общо е персонифициран причинител на болести и болезнено състояние на вътрешните органи и костите. Етимологията според някои автори възхожда към отрицанието на глагола *жити*: не-жити (Герасимова, Мильков, Симонов 2015: 123).

Едни от най-разпространените в България апокрифни молитви са тези срещу болестта *нежит*. Те имат древен произход и принадлежат към продуктивния жанр на евнололичните текстове. Първоначално те битуват под формата на речеви формули, отправени към езическите богове за помощ, или заклинания срещу зли сили и болести. Тези молитви поставят редица въпроси и проблеми, касаещи болестите, но не са структурирани като лечебни текстове, а са част от устно-фолклорни практики, като се разчита на силата на изреченото или написаното слово. Апокрифните молитви срещу *нежит* се отнасят към неканоничните молитви, които свидетелстват за сложното взаимодействие между езическа и християнска традиция. Също така баяния при наличие на *нежит* се срещат в българския фолклор, в епиграфски паметници, открити на територията на България и в средновековни ръкописи, като най-ранното им засвидетелстване е в требник от XIII в. (РГБ, Григ. 35).

Изучаването на тези молитви започва във втората половина на XIX в. от някои руски учени като Ф. И. Буслаев (Буслаев 1861: 115 – 116). В изследванията от края на XIX – началото на XX в. А. И. Алмазов (Алмазов 1900; Алмазов 1901) и И. Я. Порфирев (Порфирев 1891) описват и издават основен корпус от известни към това време молитви срещу *нежит*. Също така в началото на XX в. са публикувани редица текстове на тези молитви в каталозите на ръкописите преди всичко от Е. Спространов (Спространов 1900) и Б. Цонев (Цонев 1910; Цонев 1923). До този момент болестта е основно проучена чрез амулетите и апокрифните молитви заклинания от редица учени (Катић 1961; Попконстантинов, Константинова 1990; Попконстантинов 2009; Попконстантинов 2012; Попконстантинов 2014; Петканова 2001 Левшина 2016; Левшина 2021; Шнитер 1989; Шнитер 2001; Раденковић 2007; Miltenov 2022; Николов 2022; Николов 2023).

Диететиконите, които са предмет на анализ в тази статия, представляват календарни текстове, в които според годишните месеци има указания за употреба или въздържане както от храни, така и от напитки, а също така в тях се предлага съблюдаване на определени хигиенни практики. Тези предписания са познати още от Античността чрез хуморалната теория, развита от Хипократ и Гален. Различни учени споменават и разглеждат средновековните диетологически текстове (Кристанов, Дуйчев 1954: 516 – 525; Милтенова 1992: 21 – 22; Чолова 1988: 288 – 290; Милтенова, Ангушева 2009: 224; Георгиев 2011: 134 – 139; Паскаль 2018; Бенчева 2019: 24 – 28). През последните години диететиконите в средновековната славянска литература са обект на изследване от страна на И. Кузидова-Караджинова (Kuzidova-Karadzhinova 2019; Кузидова-Караджинова 2020; Kuzidova-Karadzhinova 2021; Кузидова-Караджинова 2023).

Що се касае до макрожанровата рамка на диететиконите, то през Средновековието (XV – XVII в.) като цяло те най-често се помещават в кодекси с неустойчив състав, което предполага тяхното развитие от първоначално „по-елитарно“ четиво на аристокрацията и високо образованото монашеско съсловие към по-малко образованите селски свещеници, които обслужват нуждите на миряните през следващите векове (XVIII – XIX в.).

Във Византия един от най-разпространените диететикони е този на Хиерофил³, в който за всеки месец се съдържат сведения за това как трябва да се приготвят напитките и храните, заедно с подправките, за необходимия прием на бани, препоръки за сексуалния живот и др. По-кратки предписания за всеки месец от годината дава Теодор Продром. Във Византия се разпространява и един анонимен лечебен трактат от XI – XIV в., даващ обаче указания не за всеки месец, а за сезоните като цяло. По-интересното в него е, че са описани вкусовете, които са осем на брой – сладко, горчиво, солено, люто, мазно, кисело, безвкусно и вкусно. А в трактата на Симеон Сет всяка храна с по-горе описаните вкусове е дадена, за да може да се определи най-подходящата диета за болния (Бенчева 2018: 15 – 22; Бенчева 2019: 24 – 27; Цибранска-Костова 2019: 146).

³ Липсват данни за личността и живота на Хиерофил.

През Средновековието в България тези съчинения проникват чрез византийската книжнина. Най-старият засега известен препис се открива в Симеоновия сборник (по Светославовия препис) от 1073 година⁴ (Angusheva, Dimitrova 1998: 85; Кузидова-Караджинова 2020: 139). Най-много преписи са засвидетелствани през XVI в., като те се разпространяват чак до XIX век, което свидетелства за тяхната популярност сред широката читателска аудитория.

Но да се върнем към отбелязването на болестта *нежит*. Тази болест се споменава в следните преписи на диететикони, съхранявани в библиотеките и книгохранилищата на Сърбия:

- Ръкопис № 36⁵ от Народната библиотека на Сърбия, т. нар. Призренски сборник от третата четвърт на XVI в. с добавки от XIX в., ресавски правопис. Съдържа трепетник, гръмник, молитви, астрологически и астрономически рубрики, пасхални таблици и др. Диететиконът заема л. 36 – 5а и е от основната част на ръкописа от XVI в. (Штавланин-Ђорђевић, Гроздановић-Пајић, Цернић 1986: 68 – 69);
- Ръкопис № 428⁶ от Сръбската академия на науките и изкуствата (САНУ) от XVI в., известен като Йеловички сборник, сръбска ортография, като на л. 43а – 43б е поместен диететикон. Съдържа хронографи, апокрифи, патерик и др. (Богдановић 1982: 35⁷);
- Диетологично предписание Сказаніе что подобае(т) вкушати въ м(с)цѣхъ здорові ради в ръкопис № 394⁸ от Народната библиотека на Сърбия, представляващ молитвеник на йеромонах Софроний Студенчанин от 1800 година. Съдържа кондаци и тропари за господските празници, различни по състав молитви и чинопоследования и др. Писан е с бързопис, като голяма част от текстовете са с руска ортография. Диетологичните предписания се намират на л. 78б – 79а. (Штавланин-Ђорђевић, Гроздановић-Пајић, Цернић 1986: 253 – 256).

Интересуващата ни болест в тези преписи обикновено се среща в предписанията за м. октомври:

- *м(с)ць · ѡ(к) · Ѹбан се да се ѡѡ бѡнашь ѡль глѡ(в) да си измиєшь понеже зачнет се въ те влага и нежит и глѡхота и до година ѡбнавлаеть се :* (НБС 36, л. 4а);
- *м(с)ца октомвриа варѡи се банє и мавенія глави понеже зачнет се въ теѡѡ нежитъ и до години ѡбнави се въ теѡѡ* (САНУ 428, л. 43а);
- *М(с)ц Октомврїи : Изгризи три чесна белого лѡка, и варѡи са въ таи м(с)цъ банѡ и миванїє главы, понеже заче ти са главни нежитъ* (НБС 394, л. 78б).

Всички посочени диетични календари са с псевдоатрибуция на еврейския мъдрец и цар Соломон, което има за цел да придаде по-голяма достоверност и авторитет на тези текстове. Информация за него и царуването му може да се открие в книга 3 Царства и неговото име се свързва с качества като „безпрецедентна мъдрост, справедливост, прагматични универсални съвети за здравето и живота“ (Цибранска-Костова 2019: 155). С неговото име се свързват следните произведения от Стария Завет: „Притчи“, „Еклесиаст“ и „Песен на Песните“. Също така с името на цар Соломон се свързвани и няколко апокрифни творби: „Соломон и жена му“, апокрифното съчинение за Соломон и Китоврас, цикъл разкази за „Съдилищата на цар Соломон“ и др.

Според съдържанието на диетологичните календари И. Кузидова-Караджинова ги обособява в шест групи. Разглежданите от нас ръкописи диететикони попадат в третата група, която е и най-многобройна. Според авторката те се характеризират с внимание върху храните с кратка обосновка върху евентуалната патология, при случай че не се съблюдава определеният хранителен режим, даден за конкретния месец. Всички преписи от тази група започват от месец септември, като част от тях включват името на царя и мъдрец Соломон. Между тях има определени разночетения, но като цяло личи принадлежността им към общ архетип (Кузидова-Караджинова 2020: 147 – 150).

⁴ М(с)ци по римланемъ о различънихъ мѣсациихъ. Вж. Симеонов сборник 1991: 695 (по Светославовия препис от 1073 г.), т. 1, Изследвания и текст. С, 1991, 695, f. 251r – v.

⁵ По-нататък: НБС 36.

⁶ САНУ 428. Описание на ръкописа, което не ми е достъпно, вж. у Ковачевић 1957.

⁷ Сборникът е под № 307..

⁸ НБС 394.

Употребата на определени храни и напитки в съответните месеци цели да предпази човека от определени болести. Болестта *нежит* се споменава в студените месеци, по-често през м. октомври, което дава основание според съвременните ни представи тази болест да се смята като простудна, грипна или дори вирусна (Цибранска-Костова 2019: 152).

За да не се разболее човек от тази болест, се предлага употребата на *лоукъ чесноватъ* (чесън), който често през Средновековието се използва в качеството си както на апотропейно, така и на магическо средство. През зимните студени месеци според Галеново⁹-Хипократовата теория се увеличава флегмата и слузта, затова е препоръчително да се употребяват затоплящи храни. Както отбелязва М. Цибранска-Костова (Цибранска-Костова 2019: 149 – 150), *лоукъ чесноватъ* попада в категорията на вредните храни и като цяло се натовазва с отрицателни конотации. Често използван е в ритуални действия и също така се носи като амулет.

В други три ръкописа, с които работих *de visu*, се среща употребата на чесъна, като той обаче не се свързва с болестта *нежит*. Например Ст. Новакович в сп. *Starine*, кн. XVIII от 1886 (Novaković 1886) споменава за един ръкопис, предоставен му от архимандрит Н. Dučić, принадлежал на свещенойерея Йоан Лорович от Черна Гора, който споменава в записка, че е преписал този ръкопис по времето на великия император Николай Павлович и митрополита Петър Петрович, като това определено дава основание този ръкопис, написан на черногорски диалект, да бъде датиран от XIX в. Съдържа молитви, канони, тропари, апокрифи, баяния, гръмник и коледник. На л. 110 е поместен диететикон с наслов „Премудрост Соломонова како валя разбирати се свакоему человеку“. За есенните месеци октомври и ноември обаче не се спомена *нежитът* (Novaković 1886: 180), но все пак се среща универсалното средство „лук чешняк“, т. е. чесън:

Мъсеца октомвра: чувай се купляня и умиваня главя;

Мъсеца ноевра: варуй се лука чешняка, да не учине на тебе красте преко године;

Също така в диетологично предписание от ръкопис № 159¹⁰ от Музея на сръбската православна църква (МСПЦ), в ръкопис под сигнатура Крушедол 71 (E.V. 25) от втората четвърт на XV в., сръбска ортография, на л. 152б за зимните месеци споменава, че трябва единствено да се консумира *кромида лѣкъ чесновати*, обаче липсва споменаване на болестта *нежит*.

Още един подобен случай има в диетологично предписание в ръкопис, датиран XVII в., със сигнатура № 54¹¹ от НБС. Самият текст е обнародван от Ст. Новакович (вж. издание Новаковић 2000: 593 – 594). Според сръбския учен кодексът е „врачебни типик“, като не е отбелязан правописът на паметника. Началото на диетологичните текстове не е запазено. Текстът започват от стр. 7 с края на Галиновото съчинение, където за зимните месеци (от декември до март) се препоръчва да се консумира *лѣкъ чръвени и чесновити и празъ* (Новаковић 2000: 594). След него е поместен кратък диететикон за месеците от февруари до септември.

Що се касае до ръкопис МСПЦ 159 и ръкопис НБС 54, то със сигурност засега може да се потвърди, че общото между двата текста е наличието на Тълкуванията на Гален върху учението на Хипократ (Галиново на Ипократ), където обаче в този античен аспект болестта *нежит* не се споменава. Поради общите им черти И. Кузидова-Караджинова (Кузидова-Караджинова 2020: 149) ги помества в последната, шеста група преписи.

Към този момент извън нашето внимание остават няколко молдавски ръкописа, съдържащи указания за болестта *нежит*. Въпреки че не попадат във фокуса на това изследване, все пак накратко ще обърнем внимание върху тях. А. Д. Паскал (Паскаль 2018) изследва три диететикона, поместени в славяно-молдавски ръкописи, датирани от XV – XVI в.¹², като и трите са писани със

⁹ Повече за Гален и неговата теория вж. у О. Temkin (Temkin 1962), G. Cooper (Cooper 2004), P. Singer (Singer 2020).

¹⁰ Вж. описание на ръкописа в Петковић 1914: 170–181, както и в Богдановић 1982: 34 (под № 290).

¹¹ Този ръкопис е част от сбирката на Народната библиотека в Белград, която изгаря през Втората световна война.

¹² 1. Ръкопис от книжовника Гавриил Урик, създаден в манастира в Нямц през 1447 г. Ръкописът се състои от два отделни фрагмента от ръкописен Сборник от 1447 г. Понастоящем се съхраняват в РГАДА (ф. 188. № 778. л. 4б.) и в Руската държавна библиотека (ф. 178. № 923. л. 8). 2. Сборник, датиран около 1561 г. от бившето събрание на Почаевската лавра № 116 (Институт на ръкописите на националната библиотека на

среднобългарски правопис с протограф от Изборника от 1073 г. – „Месеци по римляните. За различните месеци“. И в трите преписа през м. октомври се препоръчва да се избягва банята, защото ще се появи влага и *нежит*¹³. М. Цибранска-Костова (Цибранска-Костова 2019) разглежда два фрагментарни диетични календара, също приписвани на цар Соломон, поместени в молдовския Тулчански сборник от XVI в. от Библиотеката на Румънската академия в Букурещ (MS. Slav. BAR 649)¹⁴. В първия диететикон, поместен на л. 28r-v, за есенния цикъл също се споменава да се избягва банята, защото ще се появи влага и *нежит*¹⁵, и да се вари лулка чесновата. Вторият диететикон е по-кратък и за месец октомври се дава единствено препоръка да не се яде праз. Липсва споменаване на болестта *нежит*.

В заключение, трябва да отбележим, че изследваната от нас болест в различните по характер средновековни текстове се лекува или „прогонва“ по различен начин. Молитвата срещу *нежит* може да бъде прочетена на глас от свещеник, а може да бъде носена и като амулет от самия заболял. Често в апокрифните молитви *нежитът* се прогонва в някое пусто място (напр. пустиня или пуста гора), за да влезе в животинска глава (овнешка, еленска), като това вярване съвпада с народните баяния срещу *нежит*. Болестта се появява в диететикони, които се свързват с името на цар Соломон, и за да нямаш *нежит*, трябва да консумираш основно чесън, който притежава качеството да затопля болния. В ръкописи, които обаче са превод на античното Галиново учение, тази болест изобщо не се споменава, но също като обща съставка за студените есенно-зимни месеци се дава указание за здраве да се яде чесън и лук.

ИЗПОЛЗВАНИ РЪКОПИСИ

Ръкопис № 35 от сбирката на В. Григорович от Руската държавна библиотека от края на XIII в.

Ръкопис № 159 от от Музея на сръбската православна църква (МСПЦ) в ръкопис под сигнатура Крушедол 71 (E.V. 25) от втората четвърт на XV в.

Ръкопис №36 от Народната библиотека на Сърбия, т.нар. Призренски сборник от третата четвърт на XVI в. с добавки от XIX в.

Ръкопис № 428 от Сръбската академия на науките и изкуствата (САНУ) от XVI в., т.нар. Йеловички сборник.

Ръкопис № 394 от Народната библиотека на Сърбия, молитвеник на йеромонах Софроний Студенчанин от 1800 година.

Ръкопис, съхраняван в САНУ от 1836 г., издаден от Ст. Новакович.

Ръкопис № 54 Народната библиотека на Сърбия от XVII в., издаден от Ст. Новакович.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Алмазов 1900:** Алмазов, А. И. *Врачевальные молитвы. К материалам и исследованиям по истории рукописного русского требника*, Одесса: Экономическая. // **Almazov 1900:** Almazov, A. I. *Vracheval'nye molitvy. K materialam i issledovaniyam po istorii rukopisnogo russkogo trebника*, Odessa: Ekonomicheskaiа.
- Алмазов 1901:** Алмазов, А. И. *Апокрифические молитвы, заклинания и заговоры (К истории византийской отреченной письменности)*, Одесса: Экономическая. // **Almazov 1901:** Almazov, A. I. *Apokrificheskie molitvy, zaklinaniya i zagovory (K istorii vizantiyskoj otrenchennoi pis'mennosti)*, Odessa: Ekonomicheskaiа.
- Бенчева 2018:** Бенчева, Й. *Хранене и диететика във византийско-балканския свят X – XV век, Дисертация за присъждане на научната степен „доктор“*, София: СУ „Св. Климент Охридски“. // **Bencheva 2018:** Bencheva, Y. *Hranene i dietika vav vizantiysko-balkanskija svyat X – XV vek, Disertatsia za prisazhdane na nauchnata stepen “doctor”*, Sofia: SU “Sv. Kliment Ohridski”.
- Бенчева 2019:** Бенчева, Й. *Трапезата във византийско-балканския свят X – XV век*. София: ИК Гутенберг // **Bencheva 2019:** Bencheva, Y. *Trapezata vav vizantiysko-balkanskija svyat X – V vek*. Sofia: IK Getenberg.

Украйна. ф. 313. № 47), на л. 420 – 420б. 3. Часослов с допълнителни статии от първата четвърт на XVI в. от Руската държавна библиотека от колекцията на П. А. Овчинников (ф. 209. № 201. Л. 2016 – 202).

¹³ Могат да се отнесат към 3-тата група според типологията на И. Кузидова-Караджинова.

¹⁴ Самите диетични календари са обнародвани от авторката на стр. 45.

¹⁵ Според типологията, дадена от И. Кузидова-Караджинова, само първият диететикон попада в 3-та група (Кузидова-Караджинова 2020: 148).

- Богдановић 1982:** Богдановић, Д. *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI – XVII века)*, Београд: Српска академија знатности и уметности. // **Bogdanović 1982:** Bogdanović, D. *Inventar ćirilskih rukopisa u Jugoslaviji (XI – XVII veka)*. Beograd: Srpska akademija znanosti i umetnosti.
- Буслаев 1861:** Буслаев, Ф. И. *Исторические очерки русской народной словесности и искусства*, т. 1, Санкт-Петербург: издание Д. Е. Кожанчикова. // **Buslaev 1861:** Buslaev, F. I. *Istoričeskie očerki rusскоj narodnoj slovesnosti i iskusstva*, Sankt-Peterburg: izdanie D. E. Kozhanchikova.
- Георгиев 2011:** Георгиев, М. *Старобългарската медицина*, София: АИ Проф. Марин Дринов. // **Georgiev 2011:** Georgiev, M. *Starobalgarskata meditsina*. Sofia: AI Prof. Marin Drinov.
- Герасимова, Мильков, Симонов 2015:** Герасимова, И. А., В. В. Мильков, Р. А. Симонов. *Сокровенные знания Древней Руси. Памятники древнерусской мысли. Исследования и публикации*. Вып. 8. Москва: Кнорус. // **Gerasimova, Mil'kov, Simonov 2015:** Gerasimova, I. A., V. V. Mil'kov, R. A. Simonov. *Sokrovennye znaniia Drevnej Rusi. Pamiatniki drevnerusскоj mysli. Issledovaniia i publikatsii*. Вып. 8. Moskva: Knorus.
- ЕРБНМ 2021:** Витанова, М., В. Мичева, Й. Кирилова, К. Мичева-Пейчева, Н. Николова. *Етнолингвистичен речник на българската народна медицина*. София: АИ Проф. Марин Дринов. // **ERBNM 2021:** Vitanova, M., V. Micheva, Y. Kirilova, K. Micheva-Peucheva, N. Nikolova. *Etnolingvistichen rechnik na balgarskata narodna meditsina*. Sofia: AI Prof. Marin Drinov.
- Катић 1961:** Катић, Р. В. „Отъ нежита“ в српској средњевијековној медицини. – В: *Зборник за друштвене науке Матице српске*, 29 (1961), Нови Сад, 121 – 126. // **Katić 1961:** Katić, R. V. „Отъ nezhita“ v srpskoj srednjevekovnoj medicini. – In: *Zbornik za društvene nauke Matitse srpske*, 29 (1961), Нови сад, 121 – 126.
- Ковачевић 1957:** Ковачевић, Б. Архив Српске академије наука у Београду. Збирка рукописа и старих штампаних књига. – В: *Архивист*, 3 – 4 (1957), 105 – 198. // **Kovačević 1957:** Kovačević, B. Arhiv Srpske akademije nauka u Beogradu. Zbirka rukopisa i starih štampanih knjiga. – In: *Arhivist*, 3 – 4 (1957), 105 – 198.
- Кристанов, Дуйчев 1954:** Кристанов, Цв., Ив. Дуйчев. *Естествознанието в средновековна България*. София: БАН // **Kristanov, Dujčev 1954:** Kristanov, Tsv., Iv. Dujčev. *Estestvoznaniето v srednovekovna Bulgaria*. Sofia: BAN.
- Кузидова-Караджинова 2020:** Кузидова-Караджинова, И. Диетологичните текстове в средновековната славянска книжнина. Предварителни бележки. – В: *Кирило-Методиевски четения 2019*. Съст. А-М. Тотоманова, Д. Атанасова. София: УИ Св. Кл. Охридски 139 – 153 // **Kuzidova-Karadzhinova 2020:** Kuzidova-Karadzhinova, I. Dietologichnite tekstove v srednovekovnata slavyanska knizhnina. Predvaritelni belezhki. – V: *Kirilo-Metodievski chetenia 2019*. Sast. A-M. Totomanova, D. Atanasova. Sofia: UI Sv. Kliment Ohridki, 139 – 153.
- Кузидова-Караджинова 2023:** Кузидова-Караджинова, И. За някои възможни употреби на диетологичните календари в южнославянския контекст. – В: *Българо-сръбски книжовни и културни връзки в контекста на византийската цивилизация*. Ред. А. Милтенова, Р. Станкова (= *Studia Litteraria Serdicensia*, 3 (2023), кн. 5). София: Ин-т за литература при БАН, 200 – 219 // **Kuzidova-Karadzhinova 2023:** Kuzidova-Karadzhinova, I. Za nyakoi vazmozhni upotrebi na dietologichnite kalendari v yuzhnoslavyanska kontekst. – V: *Balgaro-srabski knizhovni i kulturni vrazki v konteksta na vizantiyskata tsivilizatsia*. Red. A. Miltenova, R. Stankova (= *Studia Litteraria Serdicensia*, 3 (2023), кн. 5), Sofia: In-t za literature pri BAN, 200 – 219.
- Левшина 2016:** Левшина, Ж. Врачевальные молитвы „от нежита“ у южных и восточных славян (Археографический обзор). – В: *Археографски прилози*, 38 (2016), 151 – 171. // **Levshina 2016:** Levshina, Zh. Vracheval'nye molitvy „ot nezhita“ u iuzhnykh i vostochnykh slavian (Arkheograficheski obzor). – In: *Arheografski prilozhi*, 38, (2016), 151 – 171.
- Левшина 2021:** Левшина, Ж. Молитвы „От нежита“ в южнославянском Требнике СПБ ИИ РАН, ЗЕС 672. – *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“*. Научен център за славяно-византийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев“. Т. 101 (20) (2021), 49 – 68. // **Levshina 2021:** Levshina, Zh. Molitvy „Ot nezhita“ v iuzhnoslavyanskome Trebnike SPB II RAN, ZES 672 – *Godishnik na Sofiyskija universitet „Sv. Kliment Ohridski“*. Nauchen tsentar za slavyano-vizantiyski prouchvania „Prof. Ivan Dujčev“. Т. 101 (20) (2021), 49 – 68.
- Милтенова 199:** Милтенова, А. Естествознанието в средновековна България. – В: *Стара българска литература*. Т. 5. *Естествознание*. Съст. и ред. А. Милтенова. София: Български писател, 5 – 23. // **Miltenova 1992:** Miltenova, A. Estestvoznaniето v srednovekovna Bulgaria. – In: *Stara balgarska literatura*. Т. 5. *Estestvoznanie*. Sast. i red. A. Miltenova. Sofia: Balfarski pisatel, 5 – 23.

- Милтенова, Ангушева 2009:** Милтенова, А., А. Ангушева. Медицински съчинения. – В: *История на българската средновековна литература*. Съст. А. Милтенова. София: Изток – Запад, 222 – 225. // **Miltanova, Angusheva 2009:** Miltenova, A., A. Angusheva. Meditsinski sachinenia. – In: *Istoria na balgarskata srednovekovna literatura*. Sast. A. Miltenova. Sofia: Iztok – Zapad, 222 – 225.
- Николов 2022:** Николов, А. Непубликувани преписи от молитви срещу нежит и тресавици от сбирката на Църковно-историческия и архивен институт при Българската Патриаршия. – В: *Осми международен колоквиум по старобългаристика. Сборник доклади*. Съст. А.-М. Тотоманова, М. Тотоманова-Панева. София: УИ Св. Кл. Охридски, 152 – 193. // **Nikolov 2022:** Nikolov, A. Nepublikovani prepisi ot molitvi sreshtu nezhit i tresavitsi ot sbirkata na Tsarkovno-istoricheskia i arhiven institut pri Balgarskata Patriarshia. – In: *Osmi mezhdunaroden kolokvium po starobalgaristika. Sbornik dokladi*. Sast. A.-M. Totomanova, M. Totomanova-Paneva. Sofia: UI Sv. Kliment Ohridski, 152 – 193.
- Николов 2023:** Николов, А. Един новооткрит сборник със смесено съдържание от втората–третата четвърт на XVIII век. – В: *Старобългарска литература*, 67 – 68 (2023), 301 – 343. // **Nikolov 2023:** Nikolov, A. Edin novootkrit sbornik sas smeseno sadarzhanie ot vtorata–tretata chetvart na XVIII vek. – In: *Starobalgarska literatura*, 67 – 68 (2023), 301 – 343.
- Новаковић 2000:** Новаковић, С. Лекарство. – В: *Примери књижевности и језика старога и српско-словенскога*. Београд: Крал. срп. држ. штамп, 590 – 598. // **Novaković 2000:** Novaković, S. Lekarstvo. – In: *Primeri književnosti i jezika staroga i srpsko-slovenskoga*. Beograd: Kral. srp. drž. štamp, 590 – 598.
- Паскаль 2018:** Паскаль, А. Неизвестное апокрифическое сочинение „Сказание Соломона како ясти во вся дни“ в славяно-молдавской книжности XV – XVI вв. – В: *Русин*, 54 (2018), 13 – 32. // **Paskal' 2018:** Paskal', A. Neizvestnoe apokrificheskoe sochinenie „Skazanie Solomona kako iasti vo vsia dni“ v slaviano-moldavskoi knizhnosti XV – XVI vv. – In: *Rusin*, 54 (2018), 13 – 32.
- Петканова 2001:** Петканова, Д. Апокрифните лечебни молитви. – В: *Palaeobulgarica*, 25 (2001), № 3, 61 – 85. // **Petkanova 2001:** Petkanova, D. Apokrifnite lechebni molitvi – In: *Palaeobulgarica*, 25 (2001), № 3, 61 – 85.
- Петковић 1914:** Петковић, С. *Опис рукописа манастира Крушедола*. Сремски Карловци: Monastery of KRUŠEDO // **Petković 1914:** Petković, S. *Opis rukopisa manastira Krušedola*. Sremiski Karlovci: Monastery of KRUŠEDO.
- Попконстантинов 2009:** Попконстантинов, К. Заклинателни молитви върху оловни амулети от средновековна България и паралелите им в Требници от средновековна Сърбия. – В: *Зборник радова Византолошког института*, 46 (2009), 341 – 351. // **Popkonstantinov 2009:** Popkonstantinov, K. Zaklinatelni molitvi varhu olovni amuleti ot srednovekovna Bulgaria i paralelite im v Trebnitsi ot srednovekovna Serbia. – In: *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 46 (2009), 341 – 351. < <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0584-9888/2009/0584-98880946341P.pdf> > [19.06.2024]
- Попконстантинов 2012:** Попконстантинов, К. Нежитъ и Antaura по данни от текстове върху оловни амулети и требници. – В: *Средновековни текстове, автори и книги. Сборник в чест на Хайнц Миклас (= Кирило-Методиевски студии, 21)*. София, 101 – 112. // **Popkonstantinov 2012:** Popkonstantinov, K. Nezhitъ i Antaura po dannii ot tekstove varhu olovni amuleti i trebnitsi. – In: *Srednovekovni tekstove, avtori i knigi. Sbornik v chest na Heinz Miklas (= Kirilo-Metodievski studii, 21)*. Sofia, 101 – 112.
- Попконстантинов 2014:** Попконстантинов, К. Оловен амулет с текст от X в. против нежит от с. Градец, Видинско. – В: *In Honorem 2. Филология и текстология. Юбилеен сборник в чест на 70-годишнината на проф. Уилям Федер*. Шумен: НЦ Преславска книжовна школа 288 – 302. // **Popkonstantinov 2014:** Popkonstantinov, K. Oloven amulet s tekst ot X v. protiv nezhit ot s. Gradets, Vidinsko. – In: *In Honorem 2. Filologia i tekstologia. Yubileen sbornik v chest na 70-godishninata na prof. William Veder*. Shumen: NTZ Preslavka knizhovna shkola, 288 – 302.
- Попконстантинов, Константинова 1990:** Попконстантинов, К., В. Константинова. Оловни амулети от X век с молитви против болести. – В: *Международна здравна фондация „Св. Пантелеймон“*. Велико Търново 54 – 57. // **Popkonstantinov, Konstantionova 1990:** Popkonstantinov, K., V. Konstantionova. Olovni amuleti ot X vek s molitvi protiv bolesti. – In: *Mezhdunarodna zdravna fondatsia „Sv. Panteleymon“*. Veliko Tarnovo, 54 – 57.
- Порфирев 1891:** Порфирьев, И. Я. Апокрифические молитвы по рукописям Соловецкой библиотеки – В: *Труды IV Археологического съезда в Казани в 1877 г., т. 2., отдел VI*, Казань: Унив. Тип., 1 – 24. // **Porfir'ev 1891:** Porfir'ev, I. Ya. Apokrificheskie molitvi po rukopisyam Solovetskoj biblioteki – In: *Trudy IV Arheologicheskogo sezda v Kazani v 1877 g., t. 2, otdel VI*, Kazan': Univ. tip., 1 – 24.

- Раденковић 2007:** Раденковић, Ј. *Zao duh nežit u slovenskim pisanim spomenicima i narodnoj kulturi – B: Zbornik Matice Srpske za filologiju i lingvistiku. Posvećeno profesoru dr Maticu Pižurici povodom 65-godišnjice života.* Т. 50 (2007), № 1, Нови сад: Матице Српска, 697 – 714. // **Radenković 2007:** Radenković, L. *Zao duh nežit u slovenskim pisanim spomenicima i narodnoj kulturi.* – In: *Zbornik Matice Srpske za filologiju i lingvistike. Posvećeno profesoru dr Maticu Pižurici povodom 65-godišnjice života.* Т. 50 (2007), № 1, Novi sad: Matice Srpska, 697 – 714.
- Симеонов сборник 1991:** Симеонов сборник (по Светославовия прегис от 1073 г.), т. 1, Изследвания и текст. София: БАН. // **Simeonov sbornik 1991:** *Simeonov sbornik (po Svetoslavovia prepis ot 1073 g.), t. 1, Izsledvaniya i tekst,* Sofia: BAN.
- Спространов 1900:** Спространов, Е. *Опис на ръкописите и старопечатните книги в Народната библиотека в София, София:* НБКМ. // **Sprostranov 1900:** *Sprostranov, E. Opis na rakopisite i staropechatnite knigi v Narodnata biblioteka v Sofia:* NBKM.
- Цибранска-Костова 2019:** Цибранска-Костова, М. Храна и аксиология според два текста в молдовския сборник Ms. Slav. BAR 649 от XVI век. – В: *Slověne (International Journal Of Slavic Studies),* 8 (2019), № 2, 140 – 162. // **Tsibranska-Kostova 2019:** Tsibranska-Kostova, M. *Hrana i aksiologia spored dva teksta v moldovskia sbornik Ms. Slav. BAR 649 ot XVI vek.* – In: *Slověne (International Journal of Slavic Studies),* 8 (2019), № 2, 140 – 162.
- Цонев 1910:** Цонев, Б. *Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София,* т. 1., София: НБКМ. // **Tsonev 1910:** Tsonev, B. *Opis na rakopisite i staropechatnite knigi na Narodnata biblioteka v Sofia,* t. 1, Sofia: NBKM.
- Цонев 1923:** Цонев, Б. *Опис на славянските ръкописи в Софийската Народна библиотека,* т. 2, София: НБКМ. // **Tsonev 1923:** Tsonev, B. *Opis na slavyanskite rakopisi v Sofijskata narodna biblioteka,* t. 2, Sofia: NBKM.
- Чолова 1988:** Чолова, Цв. *Естествонаучните знания в средновековна България.* София: БАН. // **Cholova 1988:** Cholova, Tsv. *Estestvenonauchnite znania v srednovekovna Bulgaria.* Sofia: BAN.
- Шнитер 1989:** Шнитер, М. Жанрово-стилистична характеристика на апокрифните молитви, включени в състава на требниците. – Във: *Втори международен конгрес по българистика. Доклади. Т. 23. Млади българисти.* София, 1989, 285 – 291. // **Shniter 1989:** Shniter, M. *Zhanrovo-stilistichna harakteristika na apokrifnite molitvi, vklyucheni v sastava na trebnitsite.* – In: *Vtori mezhdunaroden kongres po balgaristika. Dokladi. T. 23. Mladi balgaristi.* Sofia, 1989, 285 – 291.
- Шнитер 2001:** Шнитер, М. *Молитва и магия.* София: УИ Св. Кл. Охридски. // **Shniter 2001:** Shniter, M. *Molitva i magia.* Sofia: UI Sv. Kliment Ohridski.
- Штавланин-Ђорђевић, Гроздановић-Пајић, Цернић 1986:** Штавланин-Ђорђевић, Љ., М. Гроздановић-Пајић, Л. Цернић. *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије.* Књ. 1. Београд: Народна библиотека Србије. // **Štavljaniin-Ćorćević, Grozdanović-Pajić, Cernić 1986:** Štavljaniin-Ćorćević, Lj., M. Grozdanović-Pajić, L. Cernić. *Opis ćirilskih rukopisa Narodne biblioteke Srbije.* Knj. 1. Beograd: Narodna biblioteka Srbije.
- Angusheva, Dimitrova 1998:** Angusheva, A., M. Dimitrova. *Towards Computer Processing of Slavic Late Medieval and Pre-Modern Miscellanies.* – In: *Palaeobulgarica,* 22 (1998), № 2, 81 – 91.
- Cooper 2004:** Cooper, G. *Numbers, Prognosis, and Healing: Galen on Medical Theory.* – In: *Journal of the Washington Academy of Sciences,* 90 (2004), No. 2, 45 – 61.
- Kuzidova-Karadzhinova 2019:** Kuzidova-Karadzhinova, I. *Dietetic Texts in Medieval Slavonic Literature. Preliminary Remarks.* – In: *Scripta & e-Scripta,* vol. 19, 327 – 342.
- Kuzidova-Karadzhinova 2021:** Kuzidova-Karadzhinova, I. *Dietary Calendars in the Slavic Middle Ages: A Case Study.* – In: *Studia Ceranea,* 11, 2021, 269 – 282. < <https://czasopisma.uni.lodz.pl/sceranea/article/view/13174/12773> > [17.06.2024]
- Miltenov 2022:** Miltenov, Ya. *Sources and Tradition of Five Slavonic Medieval Texts against Nezhit on Lead Amulets and in Manuscripts.* – In: *Slověne/Словѣне,* 11 (2022), № 1, 7 – 36.
- Novaković 1886:** Novaković, S. *Apokrifski zbornik našega vijeka.* – In: *Starine,* 28 (1886), 165 – 182. < https://archive.org/details/starine_knjiga_18-22-jazu/page/n191/mode/2up > [17.06.2024]
- Singer 2020:** Singer, P. N. *Galen on Pneuma: Between Metaphysical Speculation and Anatomical Theory.* – In: *The Concept of Pneuma After Aristotle.* Eds. S. Coughlin, D. Leith, O. Lewis (= Berlin Studies of the Ancient World, 61). Berlin, 237 – 281.
- Temkin 1962:** Temkin, O. *Byzantine Medicine: Tradition and Empiricism.* – In: *Dumbarton Oaks Papers,* 16 (1962), 95 – 115. < https://archive.org/details/DOP16_03_Temkin/mode/2up > [17.06.2024]